

MEDİAD

Medya ve Din Araştırmaları Dergisi | Journal of Media and Religion Studies

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

Haziran 2021, 4(1), 171-193

Geliş: 29.04.2021 | Kabul: 17.06.2021 | Yayın: 29.06.2021

DOI: 10.47951/mediad.929893

Klasik ve Modern Dönemde Yalan Haberin Tespiti: Hadis Usûlü ve Doğrulama Platformları Özelinde Mukayeseli Bir Yaklaşım

Mustafa YÜCEER*
Furkan ÇAKIR**

Öz

İnsanlık tarihinde haberin teyidine duyulan ihtiyaçtan dolayı “kim” ve “ne demiş” soruları haberlere yöneltilerek doğrulukları inceleme konusu olmuştur. Hadislerinin ilahi bir yönü olduğu kabulünden hareketle, Hz. Peygamberin haberleri de günümüze kadar incelenmiştir. Ne var ki muhtelif zamanlarda onun adına haber uydurma girişimlerinde bulunulmuştur. Hadis alimleri de bu faaliyetlerin önüne geçmek için isnad, ricâl ve cerh tadil gibi uygulamalar geliştirerek yalan haber uyduranları tespit etmiş, uydurdukları haberleri de bir araya getirerek deşifre etmişlerdir. Modern dönemde ise teknolojik gelişmelerle birlikte yalan haber üretimi hız kazanmıştır. İnsan faktörünü devre dışı bırakacak bot, cyborg gibi bilgisayar destekli uygulamalardan faydalanan yalan haber üreticileri ortaya çıkmış, siyaset başta olmak üzere ekonomik, sosyal ve psikolojik anlamda dezenformasyonlar kendini göstermiştir. Bununla birlikte küreselden yerele doğru uzanan bir dizi önleyici tedbir alma düşüncesi, sivil inisiyatifler tarafından doğrulama platformlarının kurulmasını sağlamıştır. Bu makalede klasik dönem hadis usûlünün kullandığı yöntemler ile modern dönem doğrulama platformlarının ilkeleri arasında bir ilişki kurulmuş ve her iki yöntemin ortak noktaları, ayrıldıkları yerler ile çalışma prensipleri incelenmiştir. Ayrıca klasik ve modern dönemde kim demiş ve ne demiş gibi sorular etrafında şekillenen metodolojiler, örneklerle izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Haber, Dezenformasyon, Doğrulama, Teyit

Detection of Fake News in the Classical and Modern Era: A Comparative Approach Specific to Hadith Methodology and Fact-Checking Platforms

Abstract

Due to the need for confirmation of the news in the history of humanity, the questions of “who said” and “what said” have been directed to news and accuracy has been the subject of investigation. As hadiths have a divine aspect, news about the Prophet has been analyzed. Accordingly, attempts were made to fabricate fake news about him. Muhaddithun, by developing practices such as isnad, ilm al-rijal and jarh-ta'dil to prevent these activities, uncovered those who invent false news and gathered fake reports. In modern era, with the technological developments, fake news has gained speed. Fake news producers, with the advantage of computer-aided applications such as bots and cyborgs have emerged, and disinformation has emerged in economic, social, psychological and especially political area. Nevertheless, the thought of taking a series of preventive measures has led to the establishment of verification/confirmation platforms by civil initiatives. In this article, a relationship is established between the methods of the classical hadith methodology and the principles of contemporary verification platforms, and the common points, differences and working principles of both are examined. Additionally, the methodologies of the classical period and the modern period shaped around questions such as “who said” and “what said” are explained with examples.

Keywords: Hadith, News, Disinformation, Verification, Confirmation

ATIF: Yüceer, M. ve Çakır, F. (2021). Klasik ve modern dönemde yalan haberin tespiti (hadis usûlü ve doğrulama platformları özelinde mukayeseli bir yaklaşım), *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 4(1), s. 171-193.

* Dr., Selçuk Üniversitesi, e-mail: mustafayuceer@selcuk.edu.tr | orcid.org/0000-0002-1769-1739

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, e-mail: ahmedfurkan@selcuk.edu.tr | orcid.org/0000-0002-3269-1649

1. Giriş

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği bilgi ediniyor olmasıdır (Arslan, 2019, s. 18). Eşya ve hadiselerle yönelik kavrama faaliyetinde, süje ve obje arasındaki ilişkiden doğan bilginin en önemli kaynaklarından biri “haber”dir. İslam ilim geleneğinde başta kelim ve fıkıh gibi disiplinlerin inceleme alanına giren haber, bizatihi kendisine dayandığı için daha çok hadis ilmiyle ilişkilendirilmiştir. Asıl itibarıyla haber konusu sadece İslam epistemolojisinin içerisinde kendisine yer bulmamış, bilgiyi inceleyen neredeyse tüm disiplinler tarafından araştırma konusu edilmiştir. Hatta kişinin kendi anne babasının kim olduğunu bilmesi gibi temel düzeydeki bilgilerin haberle öğreniliyor olması da haberin gündelik bilgi gibi bilgi türleri içerisinde yer almasını sağlamıştır. Dolayısıyla haberin dinî olan ve olmayan iki farklı yönü ortaya çıkmış ve bizatihi haberin kendisiyle ilgili hem klasik hem de modern dönemde analitik çalışmalar yapılmıştır. Klasik dönemde hadis ve haber kelimesinin birbirinin yerine kullanılıyor olması, haberin teyidiyle ilgili çalışmaların ekseriyetle hadis bilginleri tarafından yapılmasını sağlamıştır. Nitekim erken dönem müelliflerinin önemli bir kısmı haber, hadis ve eser kelimelerini benzer anlamlarda kullanmışlardır. Kimi İslam bilginleri merfû, mevkûf ve maktû’ haberlerin “hadis” kelimesi ile ifade edilmesinden hareketle hadis ve haber lafızlarının eş anlamlı olduğunu söylemiştir (Koçyiğit, 1980, s. 121; Subhi, 2002, s. 10). Kimilerine göre ise hadis ile haber arasında umûm-husûs ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre her hadis haberdir, fakat her haber hadis değildir (İbn Hacer el-Askalânî t.y., s. 22; Zebîdî, 2018, s. 35). Bu çalışmada sözü edilen kavram ilişkilerinden ilki tercih edilerek “haber” ile “hadis” ifadeleri eş anlamda kullanılacaktır.

Modern dönemde ise teyit platformları kurulmuş ve bu sayede doğru ve yalan haberin birbirine karışmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Tüm bunlar klasik dönem hadis bilginleri ile modern dönem teyit platformlarının metodolojilerinin mukayeseli bir şekilde incelenmesini gerekli kılmıştır.

Muhtelif amaçlar doğrultusunda yalan haber ortaya atma ya da söylemediği bir şeyi başkasına izafe etme çalışmaları tarih boyunca süregelmiştir. Haberlerin aktarımında insan faktörünün var olması, onu duyu, akıl ve sezgi gibi bilgi kaynaklarından farklı kılmıştır. Asıl itibarıyla bilgi kaynaklarının neredeyse tamamı insan faktörüyle ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan bilginin içkin ve aşkın tüm türleri muhtelif tenkitlere konu olmuştur. Fakat haberin aktarımında, haberi aktaran kişinin kimliği ile şahsiyetinin güven problemi, haber nazariyesi bakımından toplum nezdindeki değersizliği, hatta dilbilimsel açıdan yetkin olmayışı gibi pek çok faktör, habere gizli ya da açık müdahale olarak yorumlanmıştır. Bu bakımdan tarihi süreçte haberi aktaran kişi ya da ekollerle ilgili müstakil çalışmalar yapılırken, aynı şekilde günümüzde modern teknolojinin desteği de alınarak haberi aktaran kişi ya da kurumlar hakkında yapılan araştırmalar, gün geçtikçe artarak devam etmektedir. Gerek klasik gerek modern zamanlarda kişi ya da kurumları yalan habere sevk eden amiller, yalan haber tespit yöntemleri ve uydurmaya karşı geliştirilen önleyici tedbirler, bu çalışmanın inceleme konusudur. Bunu yaparken klasik hadis usûlünün haber teyit yöntemi ile modern dönemde ortaya çıkan haber teyit yöntemleri mukayese edilecek ve araştırmanın neticesinde her iki yöntemin eksik yönlerine işaret edilecektir.

2. Bilgi Değeri Açısından Haber

İslam ilim geleneğinin bilgi kaynakları incelendiğinde bunların duyu, akıl, sezgi ve haber olduğu görülecektir (Açıkgenç, 2019, s. 151-157). Nitekim Kur’an-ı Kerim ve hadislerde yer alan pek çok ifade, insanın kevnî âyetleri görmesini ve etrafını hikmet penceresinden temaşa etmesini tavsiye etmektedir. Kur’an ve Nebvî öğretisi, duyular gibi akla vurgu yaptığı gibi sezgi duyusunun merkezi olan kalbe de vurgu yapmıştır (el-Hac 22/46). Sözü edilen bilgi kaynaklarından duyu, akıl ve sezgi, Kur’an ve sünnetin öğrenim ve öğretim yöntemleri içerisinde yer almazken bilgi sistemini destekleyen unsurlar olarak görülmektedir. Nitekim Kur’an ve sünnet, haberler aracılığı ile öğrenilmekte ve aynı yöntemle de öğretilmektedir. Bu bağlamda sahâbe Hz. Peygam-

ber'den işittiği ilahi haberleri kimi zaman yazarak kimi zaman ezberleyerek korumaya çalışmıştır. Cenab-ı Allah da Kur'an'ı muhafaza edeceğini bildirmiş ve onda ne bir değişiklik ne de bir bozulma meydana gelmeyeceğini müjdelemiştir (el-Hicr 15/9). Fakat Hz. Peygamber'e izafe edilen haberle ilgili durum böyle değildir. Zira Hz. Peygamber'in söylemediği sözler muhtelif gerekçelerle ona izafe edilmiş ve bu "yalan haberler" İslam bilgi sistemi içerisinde yer almaya başlamıştır. Tehlikenin farkında olan ve büyük gayretler gösteren erken dönem hadis âlimleri, "isnad" adı verilen bir sistemle yalan haberleri tespit etmeye çalışmışlardır. Sözü işiten ilk kimseye kadar haber zincirinde yer alanların isimlerinin zikredilmesi olarak tarif edebileceğimiz isnad, yalan haberlerin tespitinde önemli bir rol oynamıştır (Ebû Çudde, 2020, s. 145-157).

Daha genel bir bakış ile değerlendirecek olursak bilgi ediniyor olması insanın en önemli özelliklerindedir. Elde edilen bilgilerin doğruluğunu farklı yöntemlerle teyit etme ihtiyacı, insanlık tarihi kadar eskidir (Arslan, 2019, s. 18). İçinde bulunduğumuz modern dönem ise geçmişten çok daha farklı bir konumdadır. Zira iletişim kanallarının bu denli arttığı ve insanların birbiriyle ilişkilerini "sanal ve reel" olmak üzere iki farklı şekilde sürdürdüğü başka bir dönem yoktur.

Paylaşılan haberlerin çok kısa zamanda önemini kaybederek gündemden düşmesinin etkisi, küreselleşen ekonomide pay ve pazar elde etme kaygısı, dünya siyasetinde söz sahibi olma amacı, bir ürünün reklamının yapılması veya bir grubu, şahsı ya da devleti itibarsızlaştırma çabası gibi pek çok faktör, modern dönemde haberin bilgi düzensizliğini ortaya çıkartmıştır. Reel veya sanal düzeyde haber algısı içerik ve yöntem bakımından değişim göstermiştir.

Bu durum haber kaynaklarının sayısını artırmakla birlikte kurumsal haber kaynaklarından ziyade bireysel haber kaynaklarının yayılmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle kurumsal kimlikler, belirli bir sorumluluk ve tüzük ile hareket etme zorunluluğu hissederken, bireysel bilgi kaynakları böyle bir sorumluluk taşımamaktadır. Bunun bir neticesi olarak bugün haber teyit mekanizmasına, önceki dönemlerden çok daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Modern dönemde ortaya çıkan haber teyit düşüncesi ile muhtelif metot ve teklifler ileri sürülmüş, başta sosyal medyada yer alan bilgiler olmak üzere haberin tespit ve teyidi için doğrulama platformları kurularak tedbir alma yoluna gidilmiştir.

3. Uydurma Faaliyetleri ve Önleyici Tedbirler Kapsamında Haberin Teyidi

3.1. Tarihi Süreçte Yalan Haber

Hz. Peygamber henüz hayatta iken söylemediği bir söz ve tasvip etmediği bir iş, ona nispet edilerek kullanılmış ve bir şahıs kendi çıkarları için hileye başvurarak Hz. Peygamber'in otoritesinden yararlanmak istemiştir (İbn Hazm t.y., I/135, 203; Erul, 2016, s. 49-51; Sadık, 1997, s. 37-39). Hadis ilminde lafzen mütevatire örnek teşkil eden "Kim bilerek benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın" rivayetinin de bu olayın neticesinde varit olduğu varsayılmış ayrıca benzer manaları muhtevî rivayetler de nakledilmiştir (Buhârî 1419: İlim 38; Müslim 1419: Mukaddime 2). Bu rivayetlerin vürûd sebebi ne olursa olsun Hz. Peygamber henüz hayatta iken yalancıları ortaya çıkaracağına bilinmesi ve adına yalan söyleneceğine dair bilgiler vermesi, Hz. Peygamberin söylemediği bir sözün kendisine nispet edilmesinin önüne geçmiştir (Buhârî 1419: İlim 38; Müslim 1419: Mukaddime 1, 7; Kandemir, 2011, s. 27-52). Sonraki dönemlerde haber uydurmanın önünde caydırıcı bir etken olan bu rivayetlerin yanı sıra isnad, cerh-ta'dil ve ilelû'l-hadis gibi uygulamalar da doğru haberlerin uydurma haberlerle karışmaması için önleyici tedbir olarak geliştirilmiştir (Ebû Çudde, 2020, s. 178-203).

Sahâbîlerin de gayretleri ile hadis uydurmanın önüne geçilmeye çalışılsa da İslam dünyasında ilk büyük fitne kabul edilen Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile birlikte

meydana gelen ayrılıkların da etkisiyle hadis uydurma faaliyetleri başlamıştır (Yıldırım, 2015, s. 15-38). Önceleri Müslüman toplum içindeki olaylar etrafında başlayan bu faaliyetler, fetihlerin etkisiyle genişleyen devlet sınırlarını da aşarak farklı bölgelerde gelişim göstermiştir. Bireyden başlayarak mezhep, cemaat, fırka ve Müslüman toplumu içine alacak bir yelpazede değerlendirebileceğimiz hadis uydurma sebepleri muhaddisler tarafından tespit edilmeye çalışılmıştır (Kandemir, 2011, s. 27-52).

Medya tarihi ile eşgüdümlü bir şekilde incelendiğinde 1835’li yıllarda Ay’da hayat olduğuna ve insan-yarasa arası canlıların varlığına dair yapılan sahte haberlerin olduğu görülmektedir (Taş ve Taş, 2018, s. 186).

Sonraki dönemlerde özellikle iletişim çağının gelişmesi ve teknolojik imkânların artmasıyla birlikte yalan haber (fake news) üretimi de hız kazanmıştır. Başlangıçta basın yayın ilkeleri ve ahlaki gerekçelerle yalan haberle mücadele edilirken özellikle sosyal medyanın devreye girmesi ve kurumsal habercilikten ziyade yurttaş gazeteciliğinin ya da bireylerin haberin parçası haline gelmeleri, olay/haber merkezli bir doğrulamanın yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Sahte hesaplar, profesyonel medya kuruluşları, kitlesel örgütlenmeler bir yana iyi veya kötü niyetli bir kimsenin herhangi bir mecrada başlattığı haber paylaşımı sınırları aşarak milyonlarca insanı etkileyecek noktaya ulaşabilmektedir. Bunun neticesinde küresel anlamda bir algı veya ülkeler bazında bir etki ortaya çıkarılarak iletişim araçları çıkar amaçlı kullanılmaktadır. Klasik dönemden farklı olarak yalan haberin ulaştığı sınırlar ve kişiler dil, din, ırk ve mezhep gözetmeksizin tüm dünya insanlığı olmuştur. Nitekim kontrol edilemez boyutlara ulaşan yalan haberler üzerinde doğrulama platformları tarafından durulmakta ve uydurma sebeplerine dair incelemeler yapılarak sebep sonuç ilişkisi kurulmaktadır.

3.1.1. Belirli Bir Düşünce Etrafında Oluşan Haber Uydurma Faaliyetleri

Klasik dönem haber uydurma sebepleri içinde değerlendirilen siyaset, tarafgirlik, ırkçılık ve inanç gibi etmenler, belirli bir düşünce, fikir ve ideoloji ekseninde yalan haber üretme sebeplerini oluşturmaktadır (Kandemir, 2011, s. 27-52). Aynı şekilde modern zamanlarda enformasyonun bilgi düzensizliği de mezenformasyon dezenformasyon ve mal-enformasyon şeklinde üç alt başlıkta incelenmektedir. Her başlığın kolektif ya da bireysel anlamda uygulandığı örneklerle tespit edilirken insan faktörünün devre dışı bırakılarak teknolojik gelişmelerin de katkısıyla yalan haber incelenmektedir. Nitekim bot hesaplar diye tanımlanan yapay zekâ destekli bilgisayar programları ve farklı düşünceye sahip birden çok gruplar, haberin üretilmesinden yayılmasına kadar aynı amaç doğrultusunda aktif rol almaktadırlar (Craig, 2020, s. 10-12).

a) Siyaset-Tarafgirlik

İnsanlık tarihinde güç elde etme düşüncesinin tabii bir sonucu olarak gelişen siyaset ve tarafgirlik, bilginin manipüle edilmesi ya da kurgusunun değiştirilerek farklı bir algı düzeyine indirgenmesi veya olmayan bir haberin varmış gibi gösterilmesi gerek epistemik gerek ontolojik anlamda pek çok problem ortaya çıkartmıştır. Siyasi güç tarafından kitleleri etkileme ve etkilenen kitlelerin de ilgi alanlarına giren fikir, bilgi ve haberleri ön kabul ile okuma, algılama, başkalarına aktarma yoluyla iletişimin doğal bir parçası haline gelme süreçleri, tarih sahnesinde kendi mecrasında devam ederken haberin aktarım biçimi ise önemli olaylar, gelişmeler ve yeniliklerle şekil değişikliklerine uğramıştır.

Esasen iktidar düşüncesi insanlık tarihi kadar eskidir. Nitekim yönetme ve yönetilme arzusu insanın bulunduğu her ortamı bu yönde şekillendirmesine yol açmıştır. İnsanları iktidar olma düşüncesine sevk eden amel ise toplum nizamını sağlamak ve kargaşanın önüne geçmektir. Sözü edilen toplumlar içinde yönetimi arzu edilenlerin lehine ya da istenmeyenlerin aleyhine yalan haberler uydurula gelmiştir. Ayrıca siyasi yönelimlerin farklılığından kaynaklanan yalan haberler, modern dönemde ortaya çıkmamıştır. Bu tür haberlerle klasik dönem haber teorisyenleri de meşgul olmuş ve hatta mesailerinin önemli bir kısmını bu işe ayırmışlardır. Modern dönemde de iletişim çağının etkisiyle siyaset ve tarafgirlik duygusundan kaynaklanan yalan haber üretimi artarak devam etmektedir.

İslam tarihinde bâtil kabul edilen grupların mezhep veya fırkalar, kendi düşüncelerini muhataplarına kabul ettirmek için Kur'an ve sünnetten delil bulmaya çaba göstermişler, rivayetlerin henüz tedvin edilmediği dönemlerde ise hadis uydurma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu durum erken dönemlerde ortaya çıkan siyasi düşüncelerle haber uydurmanın başlıca sebeplerindedir. Bu durumun etkisiyle İslam tarihinde siyasi yönelime etki eden haberler temkinle karşılanmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1997, 1/20). Nitekim klasik dönemde Hz. Ali ve onun taraftarlarını överek hilafet hakkının Hz. Ali'ye ait olduğunu belirten ve ondan önceki halifeler ile Muâvîye'yi sevmeyi kötöleyen rivayetler uydurulmuştur. Ayrıca Şia'nın hadis uydurmasına karşı görüşleri savunanlar da onlar aleyhine hadis uydurmuşlardır. Sonraki dönemlerde özellikle Emevî-Abbâsî çekişmesinde Hz. Peygamber'den nakille bazı Abbâsî halifeler övülmüş, Emevî taraftarları ise Abbâsîler'i kötöleyici rivayetler ile buna karşılık vermişlerdir. Erken dönem müellifleri bu tür metinlerin doğru haberlerle karışmaması için, haberin ilk kaynağını tespit ve teşhir etmiş ayrıca bu haberleri kategorize etmişlerdir. Bu tasnif sırasında bazı kaideler de belirlemiştir. Örneğin, Hz. Ali'yi aşırı öven ve onun ilk halife olduğunu iddia eden haberler tespit edilmiş ve bu kategoride yer alan haberlerin uydurma olduğuna kanaat getirilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1997: 1/303; Kandemir, 2011, s. 28-32).

Modern dönem iletişim kanallarında ise en fazla bilgi kirliliğinin yer aldığı ve her gün yeni bir dezenformasyon ile karşılaşılacak içerikler, çoğunlukla siyasi ayrışmalardan kaynaklanmaktadır. Hız çağında yaşamın dezavantajlarından birisi de bu bilgilerin yanlış ya da doğruluğunun tespit edilmesinin herhangi bir anlam ifade edemiyor olmasıdır. Zira sosyal medya kullanıcılarının önemli bir kısmı karşılaştıkları haberlerin peşine düşmemekte ve bir daha geriye dönüp sözü edilen haberin teyidiyle meşgul olmamaktadır. Medya okurlarının bir diğer kısmı da algoritmik haber filtrelerinin de etkisiyle sadece duymak istediklerini takip etmekte ve siyasi yönelimini besleyecek doğru ya da yalan olması muhtemel haberlere ihtiyaç duymaktadır. Nitekim modern dönem haber teyit yöntemlerini içeren "*Yanlış Bilgileri Çürütme El Kitabı 2020*" isimli çalışmada aşırı partizan haber kaynaklarının sık sık yanlış bilgi ürettiği, daha sonra bu bilgiler partizan ağlar tarafından dağıtıldığı ifade edilirken yanlış bilgilerin siyasi gündemleri belirlediği ifade edilmektedir (Craig, 2020, s. 13). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere siyaset düşüncesinden kaynaklanan uydurma haberler, azımsanmayacak düzeydedir ve haber teyit sistemleri tarafından oldukça önemsenmektedir. Nitekim klasik dönem haber teyit yöntemleri gibi modern dönem haber teyit yöntemleri de partizan odaklı haberleri yanlış bilginin kaynakları arasında zikretmişlerdir. Ancak modern dönem haber teyit platformlarının yöntemlerinde bu durum bir adım daha öteye taşınmış ve bu tür haberlerin sanki soru sorarmış pozuyla sunulması da haber ahlaki gereği doğru bulunmamıştır. Ayrıca bunların dikkat ve ilgi çekici ya da duygusal haberler olarak tasarlanabileceğine işaret etmiştir (Craig, 2020, s. 13).

b) Irkçılık

Sosyal bir varlık olan insan toplumla ilişki kurmakta ve bu ilişkinin en doğal sonucu olarak bulunduğu çevreye aidiyet duymaktadır. Kavmine yüksek düzeyde bağlı olan bazı kimseler ise ırkçılık fikrini benimsemektedir. Esasında "erdemli insan" ve "erdemli toplum" gibi hedefler güden her öğretisi, ana soyluluk fikrine karşı durmaktadır. Ancak insanlık tarihi boyunca bu düşüncüyü taşıyan ve kendi ırkından olmayanları dışlayan bir zümre var olagelmiştir. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi faziletleri benimsemeyen bu anlayış sahipleri, kendi ırkını yücelten haberler uydurmaktan da geri durmamıştır. Bu haliyle ırkçılık, klasik ve modern haber teyit yöntemlerinin başlıca inceleme alanına girmiştir.

Sünnet malzemesi olarak haberlerin tedvîn süreci siyasi, sosyal ve iktisadi dönüşümün yaşandığı bir atmosferde gerçekleşmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'den hemen sonra fetih hareketleriyle birlikte birçok bölge İslam devleti sınırlarına girmiştir. Emeviler -İslam dininde yasaklanmasına rağmen- Arap milliyetçiliğini politika haline getirmiş ve Müslüman olan diğer milletleri, Araplarla bir tutmamışlardır.

Özellikle Emeviler'in mevâlî politikasının bir neticesi olarak İslam'a yeni giren toplumların da milliyetçilik duyguları belirgin hale gelmiştir (Günçe, 2019, s. 15-30). Bu duyguların etkisiyle Arapların insanların en hayırlısı olduğu, cennette Arapça konuşulacağı, Arapların sevilmesi gerektiği gibi yalan haberler Hz. Peygamber'e izafe edilmiştir. Araplığın bir üstünlük sebebi olduğunu vurgulayan rivayetlerin uydurulmasına karşılık Arapları ve Arapçayı kötüleyen rivayetler de uydurulmuştur. Buna mukabil acemlerin üstünlüğünü belirten metinler de hadis olarak nakledilmiştir. Köktenci anlayışla ilişkili olarak bazı şehirlerin faziletine dair rivayetler de uydurulmuştur. Bu bağlamda Mısır, Horasan, Kazvin gibi şehirlerle ilgili hadisler uydurulurken; karşı tarafın bulunduğu şehirler de Hz. Peygamber'den nakledildiği iddia edilen rivayetler ile kötülenmiştir (Erkaya, 2019, s. 335-372; Kandemir, 2011, s. 45-47).

Modern dönemde ise bu portre değişmemiştir. Nitekim olumlu ya da olumsuz haberlere verilen tepkiler, insanların etnik kökenine bağlı olarak değişmektedir. Örneğin "bir kişinin katledilmesi" başlı başına bir suçtur ve bu suçu hangi kökene sahip bireyin işlediğinin bir önemi yoktur. Fakat Suriyeli bir mültecinin katil olması ile herhangi bir uyuğua sahip kişinin katil olması arasında büyük bir haber değeri farkı oluşmuştur. Bu durum ırkçılık fikrinin özümsemiğini ve ötekileştirme dürtüsünün yaygınlaştığını göstermektedir. Ayrıca sosyal medya sitelerinde belirli ırklara mahsus parodi hesaplar türemiş ve sözü edilen ırk, kültürel öğelerinden hareketle hiciv unsuru olarak görülmüştür. Sonuç olarak, köktencilik fikri ile birtakım kimseler kendi ırklarına daha fazla değer verdikleri için diğer ırkları ötekileştirmişlerdir. Bu durum kişilerin kökenine bakarak sınıflandırmayı ve buna mukabil haberler üretmeyi peşi sıra getirmiştir. Sözü edilen düşünceleri destekleyici haber uydurma faaliyetleri tarihi bir vakia olarak karşımızda durmaktadır. Dolayısıyla hem klasik hem de modern haber teyit yöntemleri, ırkçılıktan kaynaklanan haberlere temkinli yaklaşmış ve ırkçılık fikrini haber uydurma sebepleri arasında zikretmişlerdir (Tosun, 2020, s. 5114-5117; Craig, 2020, s. 46-49).

c) Dinî İnanç

Klasik dönemde Müslüman olmayan ve İslam'a zarar verme düşüncesi güden kişi ve gruplar, bölgelerinin fethedilmesiyle birlikte İslam idaresi altına girmenin getirdiği psikolojik durumu ve yenilgiyi kabulleneme gibi nedenlerle din hakkında şüphe uyandırıp zihinleri bulandırma, intikam alma ve inançla ilgili zafiyetler oluşturma amacıyla haber uydurmuşlardır. Bu tür kimseler Müslüman olmuş izlenimi vererek yeri geldiğinde âlim, sûfî veya bir fırkaya mensup olmuş gibi rollere bürünmüş ya da bir muhaddise yakınlık kurarak güvenilir olduğunu hissettirmiş ve pek çok metni tahrif ederek Hz. Peygamber'e izafe edebilmiştir (Aliyyü'l-Kârî, 1971, s. 245; İbn Arrâk, 1399, II/11; İbnü'l-Cevzî 1997, I/37; Kandemir, 2011, s. 78; Sadık, 1997, s. 57, 59).

Müslüman olan grupların inançla ilgili hadis uydurmaları ise daha çok İslam devleti sınırlarının genişlemesi ile farklı dinlerle kurulan iletişimin etkisiyle yeni görüş ve iddiaların ortaya çıkmasıyla bağlantılıdır. Allah'ın zatı ve sıfatları başta olmak üzere inanç ile ilgili konulardaki ihtilaflar, itikâdî mezhepleşmeyi doğurmuş, bunun sonucunda muhtelif düşünce ve mezhep mensupları çeşitli fikirlerini kabullendirme çabaları doğrultusunda haber uydurmuşlardır. Ayrıca her ne kadar fıkıh mezhepleri hadis uydurma faaliyetlerine karşı çıksalar da bazı müntesiplerin hem kendi mezhebini yüceltme hem de karşı tarafı kötüleme düşüncesi, aynı şekilde haber uydurma faaliyetlerinin önünü açmıştır (Sadık, 1997, s. 80-86).

Esas itibarıyla modern dönemde de en çetrefilli haberler dini konudaki asılsız haberlerdir. Zira bu tür haberler hem o dinin bilgi, birikim, gelenek ve müntesiplerine zarar vermekte hem de haber ağının itibar kaybına uğramasına sebep olmaktadır. Dinî konularda haber uydurma girişimi sadece o dine zarar vermek isteyen kimseler tarafından değil, o dinin müntesibi olan ve dine fayda sağlamak isteyen kişiler tarafından da gerçekleştirilmektedir. Söz gelimi insanların dinin yüce hazzını tatması düşüncesiyle asılsız muhtelif ibadetler, modern haber ağlarından da istifade edilerek tavsiye edilmektedir. Fakat dinî hassasiyeti sağlamak için uydurulan bu tür haberler, dinin öğretileri içerisinde yer almayan birtakım ibadet türlerinin ortaya çıkmasına sebep olmakta ve bu sayede dinî inanç tahrif edilmektedir (Gül, 2016).

Ayrıca dinler arası iletişim ve etkileşimin bir neticesi olarak diğer dinleri kötüleme adına pek çok yalan haber üretilebilmektedir. İslamofobi olarak tanımlanan ve son yıllarda özellikle batı dünyasında öne çıkan İslam karşıtlığı, DAES, Boko Haram gibi terör unsurlarıyla bir araya getirilerek Müslümanların barbar, katil ve gaspçı gibi kimseler şeklinde tanınmasına; bu anlamda haksız, delilsiz ve suçlayıcı ses, görüntü ve bilgi dezenformasyonlarının yapılmasına ve yayılmasına neden olmuştur.

Buraya kadar olan siyaset/tafaflirlik, ırkçılık ve dinî inanç etkisinde kalarak haber uydurmanın ortak noktasında şahıslardan ziyade cemaat, millet ve mezhep gibi bir grubun ilişkisi olduğu görölmektedir. Bu faktörlerin hadis uydurmaya sevk etmesinin tabii bir sonucu olarak muhaddisler de aksi yönde bir önlem almış ve bu grupların içinde haber nakledenlerin rivayetlerine ihtimam göstermişlerdir. Daha da ileri giderek bâtil bir gruba mensubiyeti hadis almama veya belirli şartlarda alma gibi kriterler etrafında değerlendirmişlerdir.

3.1.2. Bireysel Haber Uydurma Faaliyetleri

Belirli bir düşünceyi desteklemek için haber uydurma faaliyetlerinden farklı olarak bireysel anlamda haber uydurma faaliyetleri de söz konusudur. Kitlesele bir etkileşime açık olmakla birlikte “insanları doğru yola sevk etme ve onlara iyilik yapma” gibi düşüncelerin öne çıkması, bu kategoride değerlendirilmiştir. Niyet açısından doğru olsa da fiiliyata geçtiğinde olumsuz sonuçlar doğuran bu eylemin yanı sıra “dünyevi kaygılar ve şahsi menfaatler” de bireysel haber uydurma faaliyetleri arasındadır.

a) İnsanlığa İyilik Etme Fikri

Klasik dönemde bireysel haber uydurma faaliyetlerinde insanlığa iyilik etme fikrinde öne çıkan unsurlar, kahir ekseriyetle Allah'ı razı etme ve insanlara dinî anlatma arzusundan kaynaklanmaktadır. Çok geniş yelpazede değerlendirilen bu unsurlardan bazıları az bir ibadete karşılık afaki mükafatların vaat edilmesi, bazı gün ve gecelerin fazileti, bekarlığın övülmesi, aşkın gizlenmesi gibi dine, ahlaka ve sosyal hayata etki eden metinlerden oluşurken; Mehdi, Hızır ve bazı sahâbiler gibi şahısları kapsayan metinler de olabilmektedir. Aynı şekilde namaz başta olmak üzere oruç tutmaya, infak etmeye ve Kur'an okumaya teşvik etme gibi düşünceler de bireysel anlamda haber uydurma faaliyetleri arasında gösterilebilir (İbnü'l-Cevzî, 1997, 1/22-25). Bu konuda doğruluğu araştırılmadan paylaşılan bilginin sorumluluğu, kişiye yüklenmiş ve uydurma bir haberi nakletmesinin onu yalancı kılacağına işaret edilmiştir (el-Hucurât:49/7; Kuzudişli, 2007, s. 137-166).

Modern dönemde ise insanlara iyilik etme düşüncesiyle yalan haber uyduran veya yalan habere kasıtlı ya da kasıtsız destek verme düşüncesinde olanlar vardır. Klasik dönemde Allah'ın razı edilmesi ile dinin tebliği bu fikrin belirleyici unsuru iken modern dönemde doğrudan bu ikisinin rolünden bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Ancak insanlığa iyilik etme fikri *barış ve demokrasi getirme* söyleminin temelini oluşturduğu var sayılabilir. Bu düşüncenin aksi de dünyayı kaos ortamına çevirerek tanrıyı kıyamete zorlama şeklinde cereyan etmektedir. Doğrudan veya dolaylı olarak insanlığa iyilik ettiğini düşünen üst kimliklerin zikredilen amaçları doğrultusunda kitlesele hareketliliği sağlama adına yalan haber ürettikleri ifade edilebilir. Bununla birlikte bireylerin de birtakım gerekçelerle insanlara iyilik etme fikirlerini desteklemek için yalan haberin içinde yer aldıkları görölmektedir. Nitekim olağanüstü durumlarda özellikle sosyal medyada yaşanan bilgi kirliliği, yaşanan olağanüstü halden daha büyük bir kriz haline gelebilmektedir. Özellikle deprem gibi doğal afetlerin yaşandığı esnada teyit edilmemiş haberler, yetkilileri zor durumda bırakmaktadır. Bu durumda yalan haberi uyduran kişi kadar onu paylaşan ve haberin yaygınlaşmasına destek veren kimselerin de bu olumsuz tabloda payı bulunmaktadır (Akyol, t.y., s. 98-102). Yine insanların iyilik etmek arzusuyla paylaştıkları asılsız haberler de bilginin kaynağı olarak haberin karizmasını günden güne

azaltmaktadır. Ayrıca dolandırıcılık, hastanın veya hastalığın sömürsü, tespit edilen bir suçun hatalı olduğunu savunma gibi farklı unsurlar, bireysel anlamda iyilik yapma düşüncesini tetikleyerek bu doğrultuda ortaya çıkan yalan haberin kitlelere ulaşmasına sebep olmaktadır. Bireyler yazınsal, işitsel ve görsel verilerin sahte, uydurma ve değiştirildiğini düşünmeden başkalarına aktarmaları ile aslında yalan bir haberin taşıyıcısı olmaktadır.

b) Dünyevî Kaygılar ve Şahsi Menfaatler

Her insanın gerçekleştirmek istediği ekonomik, ailevi ve sosyal hedefleri bulunmaktadır. Bu planları gerçekleştirmek isteyen insan, yaşadığı toplumun da maslahatını düşünerek hareket etmelidir. Ancak kimileri bireysel çıkarlarını toplumun menfaatlerinden daha öteye taşımıştır. Yalnızca kendi maslahatını düşünen ve bu doğrultuda hareket eden insanlar her daim olmuştur. Bu bakımdan dünyevî kaygılar ve şahsi menfaatler için haber uydurma faaliyetleri hem klasik hem modern dönemde var olagelmıştır. Haber teyit sistemleri ise bu bilgi türlerinin dikkatle incelenmesi gerektiğinin ve uydurma olmaya elverişli olduğunun altını çizmiştir. Klasik haber teyit yöntemi olarak isimlendirdiğimiz “hadis” ilmi, bizatihi haberin kendisiyle ilgilenmekle birlikte aynı zamanda dinî haberlerle de meşgul olmaktadır. Bu bakımdan dinî haberler arasına sokulmak istenen, asılsız, salt dünya arzusu ve şahsi menfaatler üzerine inşa edilen haberler, hususi olarak incelenmektedir.

Klasik dönemde dinin ortaya koyduğu ilkelerin kitleler tarafından kolay kabul edilmesinin getirdiği avantajı kullanmak isteyenler, bu anlamda şahsi çıkar ve menfaatleri için nüfuzlarını da kullanarak hadis uydur(t)muşlardır. Nitekim rivayet kültüründe ticaret, makam-mevki, intikam alma ve asılsız bir fetvayı Hz. Peygamber’e onaylatma gibi düşüncelerle uydurulan haberler ön plana çıkmaktadır. Hurma, patlıcan ve kabak gibi yiyecekleri, tavuk ve güvercin gibi hayvanları öven rivayetler ticaretle ilgili hadis uydurmaya; Muâviye, Ebû Hanîfe, Şâfiî ve bazı Emevî halifelerinin bizatihi övüldüğü rivayetler ise makam-mevki veya itibar kazandırmaya örnek verilebilir. Şahsi menfaatler doğrultusunda haber uydurmaya hazır yalancılardan varlığı da göz ardı edilmemesi gereken başka bir gerçektir. Aynı şekilde şöhret kazanmak ve kitleleri etkilemek için kıssacı, halk hikayecisi olarak görev yapan kimseler, atasözü ve darb-ı mesel, şiir, hikmetli söz başta olmak üzere israiloğullarından alimlere, filozof ve hekimlere ait sözleri de Hz. Peygamber’e nispet ederek nakledebilmişlerdir (İbnü’l-Cevzî, 1997, 1/25-27).

Modern dönem haber teyit yöntemleri de bu ve bunun gibi asılsız haberleri dikkate almaktadır. Nitekim dünyevî ve şahsi haber uydurma faaliyetleri, modern dönemde de varlığını sürdürmektedir. Fakat modern dönemde bu tür haberler yeni bir formatla üretilmektedir. Özellikle bu tür haberleri uyduran kimseler, toplum nazarında değer elde etme dürtüsüyle hareket etmektedir. Klasik dönemde de sosyal karizmayı sağlamak için uydurulan haberler vardır. Fakat o dönemde iletişim imkânları gelişmiş olduğu için, bu tür haberler “reel ve yerel” düzeyde kalmıştır. Ancak modern dönemde takipçi kazanmak gibi sanal dürtülerin de etkisiyle yalan haberler üretilmekte ve bu haberler iletişim çağının da etkisiyle “sanal ve küresel” düzeyde yaygınlaşmaktadır. Ticari kaygıların bir getirisi olarak reklamcılık sektörü modern dönemde belki de yalan haberin en önemli aktörüdür. Sadece üretilen bir ürünün reklamının yapılmasından ziyade ürünle ilgili sosyal medyada sahte içerik üretme ve bu içeriğin yaygınlaştırılarak reklam edilmesi bile, yalan haberin modern dönemde etkileşim ağını geliştirdiğinin ve dönüştürdüğünün bir kanıtıdır (Craig, 2020, s. 124, 134-142). Bu noktada klasik dönemlerden farklı olarak bilgisayar teknolojileri ve yapay zekânın doğrudan içerik üretme becerileri de dikkate alınması gereken diğer bir husustur. Netice itibarıyla her ne kadar yöntem ve yaygınlığı değişse de şahsi menfaatler doğrultusunda haber uydurma faaliyetleri tazeliğini korumaktadır.

3.2. Haber Uydurmaya Karşı Önleyici Tedbirler

3.2.1. Klasik Dönemde Yalan Haberi Önleyici Tedbirler

İslam’a zarar verme veya şahsi menfaat elde etme durumları dışında bazı kimseler, savundukları düşünceyi destekleme amacı ile “men kezebe” rivayetinin manasını

da çarpıtarak bu hadiste isnad edilen fiili işlemediklerini düşünerek Hz. Peygamber adına hadis uydurmuşlardır. Her ne sebeple olursa olsun söylemediği bir sözü ona isnad etmenin kabul edilemeyeceği bilinciyle hareket eden muhaddisler de hadis uydurma faaliyetlerinin önüne geçmek için bir dizi uygulamayı devreye sokarak önleyici tedbirler geliştirmişlerdir.

Raşit halifelerden ilk ikisinin hadisleri yazdırmaması, son ikisinin döneminde ise yaşanan iç karışıklıklar neticesinde şehit edilmeleri ile sonuçlanan olayların da etkisiyle, hadislerin tedvini hicri birinci asrın sonlarında başlamıştır. Sahâbîlerin vefatı, fetihlerin etkisi, iç karışıklıklardan doğan tartışmalar ve İslam düşmanlığı gibi sebepler, rivayetlerin kaybolma endişesini doğurmuştur. Özellikle hadis uydurmalarının artması, dinin en önemli kaynaklarından kabul edilen hadisleri muhafaza etme ve dışarıdan müdahalenin önüne geçme düşüncesini doğurmuştur. Sözü gerçek sahibine nispet etmenin formülü olarak “isnad sistemi”, sözü aktaranların (râvilerin) güvenilirliğini teyid için “cerh-tadil”, problemleri bir araya getiren “mevzuât kitapları” ve sözün doğruluğu için “muhteva tenkidi” gibi yöntemler geliştirilmiştir.

a) İsnad Sistemi ve Ricâl İlmi

Hadis uydurma faaliyetlerinin etkisiyle sözü ilk söyleyene nispet etme düşüncesi ile geliştirilen isnad sistemi, râvi ile rivayetin Hz. Peygamber’e ulaşmasını sağlayan bir uygulamadır. Bu uygulamanın odak noktasını haberi getiren kimselerin adalet ve zabt sahibi olmaları oluşturur. İslam öncesinde de düzensiz bir biçimde örnekleri görülen isnad uygulaması, hadislerin tespit edilmesindeki rolü ile dini bir kimliğe bürünmüştür (Azamî, 1993, s. 191). Sahabe döneminde sistematik bir isnad sistemi bulunmamakla birlikte, hadis rivayet edenlere haberi kimden duydukları ile şahitlerinin olup olmadığının sorulması ve hatta yemin ettirilerek doğrulamaya gidilmesi, isnad sisteminin öncüllerinden sayılabilir (Ebû Dâvûd 1419: Vitir 26; Tirmizî 1419: İstizân 3, Tefsir 4). Toplumda ortaya çıkan fitnelere sonra hadis uydurmanın artması üzerine âlimler, haberi ve onu nakledeni araştırmaya başlamışlar ve Abdullah İbnü'l-Mübarek'in ifadesi ile isnadı dinî bir unsur kabul etmişlerdir (Müslim 1419: Mukaddime 7). Birinci asrın sonlarına doğru isnad sistematik bir hal almış ve râvilerin kimlik envanteri çıkarılmıştır. İkinci asır, isnadın sistematığa dönüştüğü ve önceki dönemlerde elde edilen tecrübenin kendini gösterdiği bir dönemdir. Hicrî üçüncü ve dördüncü asırda yoğun olarak telif edilen hadis kaynaklarında ise râvilerin ve isnadların durumlarına bakılarak rivayetler eserlere alınmış veya terk edilmiştir. Hicri dördüncü asrın sonlarına kadar hadis kitaplarına alınan rivayetler sened zinciri ile kaydedilmiş ve bu sayede isnad sistemi işlevselliğini devam ettirmiştir (Azamî, 1993, s. 192).

Ricâl İlmi ise hadis ile uğraşan (kadın-erkek) herkesi kapsayan bir alan olup tarih ile yakından ilişkilidir. Senedde bulunan râvilerin incelenmesi üzerine kurulu olan ricâl ilmi; râvinin ne zaman ve nerede doğduğu, adı, babası, künyesi, nisbesi, lakabı, seyahatleri, nerelerde kimlerle irtibat kurduğu, hocaları ve onlardan aldığı rivayetleri, öğrencileri ve onlarla rivayet ilişkisi, hangi şehirlerde yaşadığı, yaşlılık, hastalık gibi sebeplerle hafıza kaybına uğrayıp uğramadığı, nerede, ne zaman vefat ettiği gibi şahsiyetiyle ilgili bilgilerin yanı sıra hadis rivayetinde ne derece yetkin olduğuna dair kanaatleri de içermektedir. Bu bilgiler bize senedin detaylı bir biçimde ele alınmasını sağlarken râvilerin karışmasının da önüne geçer ve değerlendirme yapma imkânını kolaylaştırır (Hatipoğlu, 2008, s. 83).

Ricâl ilmi, şahısların güvenilirliği ve ortaya koydukları bilgilerin doğruluğunu inceleyerek haberlerin teyidini amaçlamıştır. Güvenilirliğin teyidinde râvilerin adalet ve zabt sahibi olmaları belirleyici etken olmuştur. Bu yönüyle ricâl ilmi, şahıslar üzerinde yoğunlaşmış büyük bir kitleyi değerlendirmeye tabi tutmuş ve râvilerin isimleri ile güvenilirlik seviyelerini teyit etme imkânı sunmuştur (İbn Ebî Hâtim, 1953, s. 5-6). Ricâl ile ilgili verilerin kaynağını râvilerin kendileri ve yakınlarından alınan bilgiler, yaşadığı bölgede onlar hakkında serdedilen görüşler, ricâl uzmanlarının tenkitleri,

biyografik araştırmalar ile siyer-megâzî, ensâb ve tarih kitapları oluşturmuştur. Özellikle hadis ilminin ricâle verdiği önemle birlikte daha çok siyer ve tarih alanı olmak üzere pek çok alt disiplin kendi içinde haberin kaynağının teyidinde ilgi göstermiş; biyografi türünün gelişimi de bu duruma paralel olarak ilerleyiş göstermiştir.

Ricâlde bulunan râvinin tespit edilmesinde kuşkusuz hoca-talebe ilişkisi önemli bir veridir. Bununla birlikte haberin güvenilirliğinin teyit edilmesi için de bu iletişimin ortaya konulması önem arz etmektedir. Aynı şekilde zaman aralıkları, eğitim faaliyetleri ve bir önceki kuşakla ilişki ağları göz önünde tutulmuş; bu kimseler, sahabeden itibaren tabakalara ayrılmış ve kuşaklar arasında bilginin güvenilir bir biçimde aktarımının teyidi sağlanmaya çalışılmıştır. Ricâl ilmi daha çok râvinin kimliğini ortaya koyma çabasına girmiş, cerh-tadil ilmi ise râvilerin kimliklerinin yanı sıra rivayetlerini kabul ya da reddetmeyi gerektiren vasıfları incelemeyi esas almıştır. Dolayısıyla râvilerin kimlik bilgileri ricâl ilmini, güvenilirlik seviyeleri ise cerh-tadil ilmini disiplin haline getirmiştir.

b) Cerh-Tadil

Râvinin şahsında bulunan bir kusuru veya rivayetinde yer alan bir hatayı ortaya çıkararak kabul etmeme şeklinde tanımlanan cerh ile râviyi ve rivayetini kabul edecek özelliklerle tanımlama olarak kabul edilen tadil kavramları, özellikle hadis uydurmacılığının başlaması ve insan faktörünün rivayet nakline etkisinin artmasıyla birlikte yaygınlık kazanmıştır. Bu ilmin ortaya çıkışında şüphesiz isnad sisteminin işlevsel olarak kullanılmasını sağlama düşüncesi vardır. Aynı şekilde ricâl ilminin kendi içinde tutarlı bir disiplin olması da cerh-tadil faaliyetleri sayesinde mümkün olmuştur. Bir kişinin verdiği haberin güvenilirliğini öncelikle o kimsenin güvenilir olmasına bağlayan hadis âlimleri, râvinin adalet ve zabt sahibi olmasını temel ilke olarak benimsemişler ve bu konuda râvileri tenkit etmekten geri durmamışlardır (Aşıkutlu, 1993, s. 394-395).

Sahabe döneminde tenkit edilen noktalar unutkanlık, yanılma, yanlış anlama gibi tabii hataları içerirken sonraki dönemlerde bilinçli bir şekilde hadis uydurmanın etkisiyle tenkitlerin içeriği bambaşka bir hal almıştır. Tâbiîn dönemi âlimlerinin hadis bilgileri ve şahsiyetleri de büyük ölçüde sahabe ile benzerlik arz etmiş ve bu dönemde tenkide uğrayan râvi sayısı sınırlı olmuştur. Daha çok siyasi ve fikri görüş ayrılıklarının hadis uydurmaya etki ettiği bu dönemde tâbiîn âlimleri tıpkı sahabe gibi titiz bir inceleme yaparak râvileri tenkide tabi tutmuşlardır. Hicri ikinci asrın ortalarından itibaren tebeu't-tâbiîn döneminde ise cerh-tadil daha da artarak devam etmiş ve ilk defa konuyla ilgili görüşler yazılı hale getirilmiştir. Üçüncü asırla birlikte cerh-tadil faaliyetleriyle uğraşan çok önemli münekkitler yetişmiş ve cerh-tadilin ilmi bir disiplin haline gelmesi sağlanmıştır (Aşıkutlu, 1993, s. 396-400).

Cerh-tadil ilmi tenkit eden (münekkit) ve tenkit edilen açısından iki yönlüdür. Öncelikle cerh-tadil ile ilgilenen münekkitte bilgi, doğruluk, tarafsızlık, dini bütünlük ve iyi niyet gibi özelliklerin bulunması gerekmektedir. Ayrıca onun insaf sahibi, adaletli, ölçülü ve cerh ya da tadilde aşırıya kaçmama gibi hasletleri de taşıması beklenmektedir. Bunun doğal bir neticesi olarak adil olmayan, kin güden, rekabet duygusuyla hareket eden ve mezhebî aidiyetle kendi fırkasının propagandasını yapan kimselerin tenkitlerine temkinli yaklaşmıştır. Münekkitlerin kişilik özelliklerinin yanı sıra diğer münekkitlerin yöntemleri ve kullandıkları ifadelerle vukûfiyetleri de hata yapmamaları için gerekli görülmüştür. Bütün bunlar münekkidin objektif olmasını ve değerlendirme kriterlerini de sübjektif unsurlardan arındırmasını sağlamaya yönelik tedbirler kapsamındadır (İbn Hacer, 2011, s. 133-136).

Râvi, adalet ve zabt yönünden incelenirken kusurlarına göre değişik faktörler belirlenmiş ve yaygın olarak bilinen on başlık tespit edilmiştir. Adalet ile ilgili başlıkları yalan söyleme, yalancılıkla itham edilme, büyük günah işleme küçük günahta ısrar etme (fisk), propagandist olan bid'atçı ve râvinin kimliğinin veya halinin bilinmemesi oluşturmaktadır. Zabıt ile ilgili kusurlar ise dikkatsizlik (gaflet), çok hata yapma (kesretü'l-galat), iyi ezberleyememe (sûü'l-hıfz), râvileri veya hadisleri karıştırma (vehm) ve güvenilir (sika) râvilere muhalif rivayetlerde bulunma olarak kabul edilmiştir. Bütün bu

başlıklar, râvinin de derecesini göstererek haberin doğruluğunu teyit eden etmenlerdir. Klasik teyit yönteminde sadece haberin kimden geldiği üzerinde durulmamış, bizatihi kendisi ile ilgili geliştirilen muhteva tenkidi sayesinde de haberin teyidi sağlanmaya çalışılmıştır (İbn Hacer, 2011, s. 83-84).

c) Muhteva Tenkidi

Klasik haber teyit yöntemleri sadece haberi getiren kişinin durumlarını araştırmakla, buna mukabil hüküm vermekle ya da sözü edilen haberi ayrı bir şekilde kategorize etmekle uğraşmamıştır. Bununla birlikte haberlerin içeriğine nüfuz etmişler ve hangi haberin doğru kaynaktan geldiğini, “haber analizi” yaparak tespit etmeye çalışmışlardır. Bu analizleri metin/muhteva tenkidi olarak isimlendiren hadis bilginleri, haberi getiren kişilerin yer aldığı senedi incelemekle birlikte mesailerinin önemli bir kısmını da muhteva tenkidine ayırmışlardır. Bu bağlamda gizli kusurları bulunan (muallal) ve birbiriyle görünürde çelişen (muhtelifü’l-hadis) haberleri tespit etmişler, bunları ayrı disiplinler olarak incelemişlerdir. Sadece bu disiplinlerle yetinmeyen klasik teyit yöntemleri filoloji, formoloji, kitap bilimi, neşir bilimi ve tarih, gramer, form, redaksiyon, kaynak ve edebi tenkit gibi alanlara da temas etmişlerdir (Polat, 2015, s. 26-42). Söz konusu disiplinler içerisinde yer alan ve muhteva tenkidi bahislerinde önemli bir yer tutan diğer bir yöntem ise “arz” uygulamasıdır. Haberin kendisinden güçlü deliller karşısındaki konumuna işaret eden arz uygulaması, klasik dönem teyit sistemi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim isnad sistemi, ricâl bilgisi ve cerh-tadil uygulamaları ile haberin senedinin güvenilirliği hedeflenirken; hadislerin Kur’an, sünnet, tarih ve akla arz edilerek doğruluğunun tespit edilmesi, bir bütün olarak haberin teyidi için gerekli görülmüştür. Asıl itibarıyla klasik teyit yöntemlerinden olan “muaraza”, aynı haberin tariklerini toplama ve haberin diğer delillerle karşılaştırılması şeklinde iki başlık altında incelenmiştir. Haberin diğer delillerle karşılaştırılması İslam âlimleri tarafından önemsenmiş ve akla, müspet ilimlere, umûmü’l-belvâya, sahâbe icma’ına ve tarihe arz gibi pek çok muaraza yöntemi tespit edilmiştir (Karacabey, 2016, s. 278-310). Tüm bu anlatılanlar doğrultusunda klasik teyit yöntemlerinde haberin kimden geldiğine ve içeriğine dair analizlerin bir neticesi olarak gerek râvi gerek haberle ilgili bilgilerin yer aldığı bir literatür meydana gelmiştir. Güvenilir râviler için “es-Sikât”, zayıf râviler için “ed-Duafâ”, “il-İlel” ve “es-Suâlât” literatürü oluşurken yalan haberlerle ilgili de “mevzu hadis literatürü” oluşturulmuştur.

d) Mevzu Hadis Literatürü

Hz. Peygamber’in hadislerini muhafaza etmek için gösterilen çabaların bir neticesi olarak sahih rivayetleri ve güvenilir râvileri derleyen eserler telif edilirken aynı zamanda zayıf, uydurma haberler ile bu tür haberleri nakleden kimseleri de ele alan bir literatür gelişmiştir. Bu eserlerin telif edilmesinin en büyük gerekçesi, doğru ve yalan haberin birbirinden ayrılmasıdır. Bu haliyle klasik haber teyit yöntemleri yalan ya da uydurma olmakla tavsif edilen haberleri bir araya getirerek, bunların doğru ya da sağlam haber olarak kabul edilenlerin arasına karışmasını engellemeye çalışmışlardır. Klasik haber teyit yöntemlerinin doğru habere ulaşmak için gösterdiği çabaların belki de en önemlisi mevzu haber literatürüdür. Bu literatür sayesinde doğru habere ulaşmak isteyen fakat profesyonel anlamda teyit yöntemlerini kullanamayan kimseler, uydurma haberleri rahatlıkla bir arada görebilmiştir.

Mevzu hadislerle yönelik eserler, isnad, ricâl ve cerh-tadil ilimlerinin gelişim sürecinin bir neticesi olarak hicri beşinci asırdan itibaren telif edilmiştir. Nitekim İbnü’l-Kayserânî (ö. 507/1113), 1000 kadar rivayeti bir araya getirmiş, Cûzekânî (ö. 543/1148) ise haklarında ihtilaf olan 740 rivayeti fıkıh bablarına göre düzenleyerek mevzu haber literatürünün konulu tasnif yöntemiyle kaleme alınmasının önünü açmıştır. İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), bu eseri merkeze alarak meşhur *Mevzûât*’ını telif etmiştir. Ancak gerek Cûzekânî gerek İbnü’l-Cevzî eserlerine mevzu olarak aldıkları haberlerden dolayı tenkit edilmiştir. Bu durum zikri geçen haber literatürünün süb-

jektifliğini gösteren önemli deliller arasında yer almaktadır. Süyûtî (ö. 911/1505), *el-Le'âli'l-masnû'a*, *en-Nüketü'l-bed'â*, *et-Ta'akkubât* ve *Zeylü'l-Le'âli'l-masnû'a* adlı çalışmalarını yaparak, İbnü'l-Cevzî'nin mevzu dediği haberleri tenkit etmiş, ayrıca İbnü'l-Cevzî'de yer almayan mevzu haberlere de yer vermiştir. Daha sonra İbn Arrâk (ö. 963/1556), İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ı ile Süyûtî'nin *el-Le'âli'l-masnû'a*'sını ihtisar edip onlarda bulunmayan uydurma rivayetleri ilâve ettiği *Tenzihü'sş-şerîa* adlı eseriyle yalan haber literatürünün gelişimine katkı sunmuştur. İlerleyen dönemlerde bu literatüre Semhûdî (ö. 911/1506), Fettehî (ö. 986/1578), Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Leknevî (ö. 1886) gibi alimler de katkı sunmuştur. Ayrıca halk dilinde meşhur olmuş hadislere dair yazılan eserlerin içinde de bu konuya dair bilgiler yer almıştır (Kandemir, 2004, s. 493-496).

3.2.2. Modern Dönem Önleyici Tedbirler

a) Kanıt Toplama

Yalan haberin tespiti için araştırma yapan uzmanlar, haberin kendinden başlayarak “üreten, ileten ve yorumlayan” şeklindeki bir tasnifle kanıt toplama yoluna gitmişlerdir. Özellikle mezenformasyon ve dezenformasyon şeklinde üretilen haberlerin tespiti için geliştirilen kanıt toplama yöntemi, daha çok habere dair birtakım sorular sorma şeklinde gerçekleşmektedir. Yapılan araştırmalarda “bu ne, neyi gösteriyor, kim yapmış, ne anlama geliyor, önceden ne anlama geliyordu” şeklinde beş temel soru ve bu sorularla ilişkili on beş alt soru tespit edilmiştir (Craig, 2020, s. 96). Kanıt toplama yöntemi vekil, ileti ve yorumlayıcı üzerinde şekillenmektedir. Vekil, haberi “kim yaptı ve dağıttı” şeklinde somut bir soruya muhatap edilirken niyeti/motivasyonu da göz önünde bulundurulmuş kimsedir. İleti; haberin formatı, karakteristik yapısı ve içerik açısından ne anlama geldiği, neyi gösterdiği ve önceden nasıl anlaşıldığı sorularının inceleme konusu edildiği kısımdır. Yorumcu ise kendisine ulaşan iletinin algılanma ve yorumlanma biçimi ile etkileşimde bulunma durumu hakkında sorgulanmaktadır (Craig, 2020, s. 99).

Kanıt toplama aşamasında “bu ne?” sorusuna farklı şekillerde cevap arayan teyit platformları, daha sonra haberin nasıl üretildiğini araştırmaktadır. Bu aşamada görsel veya işitsel bir metnin üzerinde oynama yapılıp yapılmadığı gibi hususlar araştırmacıya ipuçları vermektedir. Sonraki aşamada ise haberin hangi amaçla yapıldığı, vekil açısından ekonomik, siyasi, sosyal ve psikolojik sebepler etrafında incelenirken ileti açısından hedef kitlenin kim veya ne olduğu soruları öne çıkmaktadır (Craig, 2020, s. 97).

Haberin neyi gösterdiği ve o anda ne anlama geldiği soruları, iletinin taklit olması veya resmi bir kaynak gibi davranması ya da doğruluk payının tespit edilmesi gibi işlemleri esas almaktadır. Bununla birlikte, zarar verme veya çarpıtma amacı taşıyıp taşıyamaması, iletinin önceden ne anlama geldiği sorusuyla analiz edilmeye çalışılmaktadır (Craig, 2020, s. 103).

Bu aşamaya kadar iletinin bizatihi kendisi inceleme konusu yapılmıştır. Kanıt toplamanın ikinci aşamasını ise ileti ve ilişki ağları oluşturmaktadır. Örneğin görsel bir haber ile birlikte verilen iletinin doğruluğu, çarpıtılma riski, manipüle edilmesi veya uydurulma olasılığı ilişki ağlarının katkısıyla tespit edilmektedir. İletiyeye dair bağlamsal bilgilerin bilinmesinin gerekliliği, iletinin yasallığı, başka iletilerle benzeşmesi veya ilinti kurulması gibi faktörler, iletinin dışsal unsurlarla teyit edilebilmesi için kullanılan kanıtlardandır (Craig, 2020, s. 100).

Kanıt toplamanın üçüncü aşamasında “kim yapmış” sorusu sorulmaktadır. İletiyeyi üreten/aktaran olarak tanımlanan vekilin kimliği öncelikli inceleme konusudur. Örneğin vekilin resmi bir görevi olması gerçek bir vekil oluşunu ortaya koyarken, aynı zamanda iletinin bir insan tarafından mı yoksa bot olarak tanımlanan yapay zekâ teknolojisi tarafından mı üretildiğinin tespiti için önemli bir kanıt oluşturmaktadır. Bu anlamda iletinin bot hesaplardan paylaşılması büyük olasılıkla enformasyon düzensizliğinin olduğuna dair bir delil kabul edilmektedir. Ayrıca kim yapmış sorusunun ilgilendiği örgütlenme düzeyinin tespit edilmesi de iletinin yayılma biçimi, neticeleri ve etki alanı hakkında veriler elde etmeyi sağlamaktadır. Yine vekilin zarar verme ve çarpıtma gibi düşünceler

lerinin de tespit edilmesi, kanıt toplarken dikkat edilen unsurlardandır (Craig, 2020, s. 103).

Vekil ve iletiye dair toplanan kanıtların etki alanı olan sosyal medya platformları, yorumlayıcının söz konusu ileti ve vekille olan ilişkisi açısından kanıt toplamaya katkı sağlayan bir mecra kabul edilmiştir. Bu doğrultuda iletinin bireysel ya da kolektif biçimde paylaşılması incelemeye konu edilmiştir. İletinin üretilme amacının sosyal medya için mi oluşu, nerelerde paylaşıldığı, farklı insanlar tarafından yorumlanma düzeyi, ne kadar süre dolaşımında kaldığı, yayılış nedenleri, kimler tarafından kullanıldığı ve iletinin kopya edilmesi gibi unsurlar, ileti ve yorumlayıcı açısından ipucu veren kanıtlardır. İletinin paylaşılmasının etik endişelere sebebiyet verme durumu, nihai anlamda iletinin ne tür bir sonuç doğuracağına dair veri elde etmeye yönelik sorulan en son sorudur. Kanıt toplamaya dair kullanılan bu yöntemlerle birlikte haberi üreten aktörün tespiti ve ilişki ağı hakkında bilgi elde etmeye yönelik destekleyici unsurlar geliştirilmiştir (Craig, 2020, s. 103).

b) Zincirdeki İlk Halka/Bot, Cyborg ve Yapay Hareketlilik

Haberin teyidinde kim üretti, paylaştı ve yaydı sorularının kanıt toplamada birincil önemine işaret edilmiştir. Bu anlamda klasik haber teyit yöntemleriyle de benzeşen zincirdeki ilk halkanın tespiti, sözü sahibine ulaştırma adına sembolik de olsa senedi andırmaktadır. Modern teyit yöntemlerinde iletinin vekilini bulma çabası, birincil kaynağa ulaşma ve iletiyi daha kısa sürede doğrulama düşüncesinin bir neticesidir. Ancak bu çaba kesin sonuçlar vermesi açısından önem arz ederken kaynağa ulaşma ve veri elde etme aşamasında birtakım güçlükleri bünyesinde barındırmaktadır (Craig, 2020, s. 153-155).

Günümüz teknolojisinin getirdiği imkânlarla birlikte zincirdeki ilk halkanın tespiti güç bir hal almıştır. Nitekim “insanlar tarafından kendisine atanmış görevleri otomatik olarak gerçekleştirebilen yazılım” şeklinde tanımlanan bot, iyi ve kötü amaçlarla kullanılabilen bir uygulamadır. Kullanıcısının niyetine göre şekillenen bu yazılım sayesinde sayısız sahte hesap üretilmekte ve bu hesaplar üzerinden yalan haber paylaşımları yapılmaktadır (Murthy vd., 2016, s. 4955; Yetkin, 2020, s. 26).

Bot hesap gibi olmamakla birlikte biyolojik, dijital ve siber parçaların birleşimi kabul edilen cyborg ise insan bot arası bir vekil olup bir yönüyle insan diğer bir yönüyle yazılım aracı haline gelmekte ve yalan haberin yayılmasında aktif rol almaktadır. Bu anlamda verilerin girilmesinde gerçek kullanıcılar yer alırken, iletinin yayılmasında teknolojik imkânlardan faydalanılmaktadır (Z. Chu vd., 2012, s. 25).

Haberin doğrulanması açısından bilişim uzmanlarının bir hesabın bot veya cyborg olup olmadığına karar vermeye yardımcı araçlar geliştirmesi, doğrulama platformlarının işini kolaylaştırmaktadır. Söz gelimi Indiana Üniversitesi araştırmacılarının geliştirdiği Botometer, çeşitli kriterlere dayanarak bir Twitter hesabının ve takipçilerinin bot olma ihtimalini ortaya koymayı hedeflemektedir. Fakat bu gibi araçların kriterleri, hesabın bot olduğunu kesin bir şekilde tespit edememekte ancak belirli analizler neticesinde hesabın bot olma ihtimalini gösteren bir puantaj ortaya koymaktadır (Craig, 2020, s. 64).

Gerek bot gerekse cyborg aracılığı ile yayılan haberlerin tespiti etki alanları da göz önünde tutularak yapılmakta ve zamanında etkin bir şekilde çürütme yoluna gidilmektedir. Bazen bilginin detaylı doğrulanmasının gerekliliği gibi zorlayıcı sebepler dikkate alınarak söz konusu paylaşımların daha fazla yaygınlık kazanmaması adına haberi karartmak suretiyle dikkate almamak gibi refleksler de gösterilebilmektedir. Esasında bir haberin bot veya cyborg üzerinden paylaşılması, sınırlı sayıdaki doğrulama platformlarının işini daha da zor hale getirmektedir. Haberin geri tepme etkisi de göz önünde bulundurulduğunda yapay hareketliliğin önüne geçmek için yeni arayışlarda bulunmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. (Lewandowsky vd., 2020, s. 8-9).

Sosyal ağlarda yapay bir şekilde ve çoğunlukla bot veya cyborg üzerinden aktarılan haberlerle ilgili hareketlilikleri tespit etmek için hesapların manuel kontrol edilmesi, sürecin çeşitli araçlar veya daha teknik ağ analizleriyle beslenmesi, şüpheli hesapların etkileşime geçtikleri diğer hesapların faaliyetleri başta olmak üzere, paylaştıkları içerikler ile içinde buldukları ağların incelenmesi ve yapay hareketlilikler konusunda uzmanlaşmış kişilere danışılması önerilmektedir. Bu genel ilkelerle birlikte gerçek olmayan profil resimleri ile otomatik oluşturulan kullanıcı isimlerinin tespiti ve ilgili hesabın yaşına uymayan faaliyetleri ya da şüpheli ileti örüntülerinin incelenmesi de zincirdeki ilk halkanın tespit edilerek haberin teyidine kapı aralayan tedbirlerdendir. Kullanıcı isminin belirli bir kelime ve ardışık sayılarla oluşturulduğunun tespiti veya her gün aynı saat aynı dakika ve saniyede ileti göndermesi gibi ipuçları, ilk halkayı bulmak için kullanılacak örnek yöntemlerden sadece birkaçı olarak zikredilmektedir (Craig, 2020, s. 64-65).

c) İlişkilendirme

Doğrulama platformlarının haber teyidinde kullandıkları ilişkilendirme yöntemi, vekillerin/aktörlerin; sosyal medya başta olmak üzere kapalı grup ve mesajlaşma uygulamaları üzerinden kitlesel hareketliliğin ölçülmesi şeklinde tanımlanabilir. İlişkilendirilecek unsurun gerçek veya sahte bir hesaptan paylaşılmasının tespiti, kanıt toplama ve zincirdeki ilk halka ile ilgili bir araştırmayla belirlenmektedir. Bu iki yöntemin destekleyici unsuru olarak gerek aktörün gerek mesajın grup, cemaat, siyasi organizasyon, profesyonel medya kuruluşu ve büyük bir şirket gibi kurumsal yönü veya bir ülkenin çıkarlarına uygunluk, bir düşüncenin kitlelere kabullendirme amacı gibi etki yönü ön plana çıkmaktadır. İlişkilendirme yönteminde vekiller açısından varsa yapay hareketliliği saptamak, bilgi operasyonlarını takip etmek, görsel doğrulama ve sorgulama yapmak ön plana çıkarken; platformlar açısından ise internet siteleri, reklam ve ağ analizleri ile farklı mecrada paylaşım yapan aktörlerin takibi, teyit için değerlendirme aracı haline gelmektedir. Nitekim IP adresi ile içerik veya kayıt bilgileri kullanılarak internet sitelerini ilişkilendirme; vekilin ağ bağlantılarını ve bu bağlantıların arkasındaki aktörleri tespit etme amacıyla yapılan başka bir yöntemdir. Ayrıca bir kimsenin sosyal medya hesabının ona aidiyeti tespit edildikten sonra, ileti geçmişi incelenerek paylaşımları üzerinden iletişim ağı ve eğilimleri hakkında verilere de ulaşılabilmektedir. Ancak vekilin kendini gizlemesi ve algoritmalara daha az bağlı kalması gibi sebeplerin etkisiyle anonim veya sahte bir hesap üzerinden doğrudan bir veri elde etmek mümkün olmadığı için ilişki ağlarının çözülmesine önem verilmektedir (Craig, 2020, s. 161).

Profesyonel medya kuruluşları dışında, bu kuruluşlar gibi hareket eden haber kaynakları arasında, gerçek haber sitelerinin hem biçimsel hem de metinlerdeki sözdizim ile ilgili özellikleri taklit eden web siteleri; kullanıcı ismi, logo ya da metin yapılarıyla ciddi ve güvenilir haber kuruluşu havası yaratan kullanıcı hesapları ya da resmi veya yetkili bir kuruluş havası verilen web sayfaları ve bireysel sosyal medya hesapları bulunmaktadır (Craig, 2020, s. 12).

Doğrulama platformları, ilişki ağları ile ilgili *anlatı, ağ ve harici verilerin analizine* dayalı bir çözüm arayışına girmişlerdir. Bu noktada *anlatı analizi* birbirinden bağımsız veriler arasında bağ kurularak haberin veya algının önüne geçme çalışmasını karşılamaktadır. Gabrielle Lim tarafından yapılan bir araştırmada, 135 sahte makale içerik ve söylem analizi yapılarak tespit edilmiş; bu makaleler jeopolitik anlaşmazlıkla ilgili 64, iç anlaşmazlıkla ilgili 16, İsrail ile iş birliği konusunda 14, S. Arabistan hakkında 9, kategori edilemeyen 5 ve erişimden çekilmiş olan 31 makale olmak üzere kategorilere ayrılmıştır. Ayrıca 5'inin gerçek bir makalenin birebir kopyası olduğu da tespit edilmiştir (Craig, 2020, s. 164).

Konuların tasnifi ile birlikte anlatılar üzerinde çalışan araştırmacılar, makaleler etrafında bölgesel çekişme ve ittifaklar, jeopolitik çıkarlar ve tehditler ile bölgede bilgi akışının tarihi sürecinin işlendiğini tespit etmişler ve elde ettikleri verileri belirli bir bağlam içerisinde ele alarak geniş bir siyasi yelpazeyi incelemişlerdir. Araştırmanın neticesinde sahte makalelerin kodlanması ve anlatının analizi ile bu organizasyonun İran'ın çıkarlarına hizmet ettiği sonucuna varılmıştır (Craig, 2020, s. 165).

Anlatı analizinin bir devamı olan *ağ analizinde* ise içeriğin öne çıkmasında hangi alan adları ve sosyal medya platformlarının olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Nitekim sahte makaleleri erişime açan İran yanlısı internet siteleri ile Twitter'de bulunan İran yanlısı hesapların tespit edilmesi ve bu hesapların İran'ın dış politikada takip ettiği siyaset ile uyumlu veriler paylaşması, ağ analizi için önemli bir ipucudur. İlişkilendirmenin bu kısmında sahte makalelere atıfta bulunan veya linklerini paylaşan İran yanlısı 131 alan adı altında 353 internet sitesini tespit eden araştırmacılar, en fazla atıfta bulunan 10 alan adını inceleme konusu yapmış ve 8'inin aynı IP adresi üzerinden koordine edildiğini saptamışlardır (Craig, 2020, s. 166).

Anlatının ilişkilendirildiği ağlar üzerinde sürdürülen incelemelerin neticesinde aynı olay, platform veya aktör üzerine yapılan *harici analizlerdeki* verilerle eşleştirme, ilişkilendirmenin başka bir boyutunu göstermektedir. Farklı bir doğrulama platformunun daha önce inceleme alanına giren veriler ile kendi çalışmasındaki ilişki ağlarını tespit eden araştırmacı, karşılaştırmalar ile yöntemini ve sonuçlarını teyit imkânı bulmaktadır. Sözü edilen sahte makale olayında Facebook, FireEye ve Twitter'in da olay hakkında İran yanlısı olduğunu teyit ettikleri hesapları askıya alarak veya adlarını ifşa ederek kendi kriterleri etrafında bazı yaptırımlar uyguladıklarını tespit eden araştırmacılar, konuyla ilgili kanıtları ve sonrasında ortaya koydukları hipotezleri harici çalışmalar ile güçlendirmişlerdir. Bu vaka analizinde ilişkilendirme yönteminin kriterleri ile inceleme yapılmasına rağmen üst düzey bir güvenle kesinlik ifade edecek karar verilememiştir. Buna gerekçe olarak operasyonun arkasında İran gibi görünmeye çalışan birilerinin olma ihtimali ya da İran'ın çıkarlarına sempati duyan üçüncü bir yapının bulunma riskini ortadan kaldıracak bir delilin bulunmaması öne sürülmüştür (Craig, 2020, s. 168).

Esasında araştırmacılar, bilgi akışındaki yapıların ilişkilendirilmesi eksik ve bütüncül olmayan bilgilere dayandığı için elde ettikleri verileri düşük, orta ve yüksek olmak üzere güven seviyelerine göre bir tasnife tabi tutmakla birlikte, bu konuda hızlı karar vererek düşük düzeyde güven veren bir ilişkilendirmeden kaçınmayı önemsemektedirler. Dolayısıyla birden fazla kanıt, gösterge ve analizi göz önünde bulundurmaya ve alternatif hipotezler ile eksik verileri tamamlamaya, nihayetinde güven seviyesini en üst noktaya taşımaya görev bilmişlerdir.

d) Doğrulama/Teyit Platformları

Ülkemiz başta olmak üzere dünyada kurulan doğrulama platformlarının tamamı postmodern dönemin getirdiği zorunlulukların bir neticesi olarak çevrimiçi faaliyet göstermektedir. Duke Üniversitesi'ne bağlı Reporters' Lab'ın yürüttüğü veri tabanında "bilginin her yönünü inceleyen, somut iddiaları ele alarak sonuca ulaştıran, kaynaklar ve metotlar konusunda şeffaflık ilkesini uygulayan, aldığı fon ve destekleri açıkça paylaşan ve doğru bilgiyi benimsemiş tarafsız kuruluşlar ve girişimler" bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İlk kez 2014 yılında doğrulama platformlarını kayda geçirilip gelişimleri, izledikleri yöntemleri ve etkinlikleri veri tabanına işlenmeye başladığında 44 doğrulama platformu bulunurken bu rakam 2019 yılında 60'tan fazla ülkede 188'e ulaşmıştır. Sözü edilen platformlardan bir kısmı belirli konuları incelemeyi hedeflemektedir. Bunlara siyasi söylemleri teyit eden ABD'de PolitiFact ve Türkiye'de Doğruluk Payı gibi kuruluşların yanı sıra, sağlık konusunda uzmanlaşan Avustralya'daki Metafact ve Fransa'daki Health Feedback gibi platformlar örnek verilebilir. Ülkemizde doğrulama platformlarının sayısı her geçen gün artmaya devam etmektedir. Hali hazırda 8 platform bulunurken Cumhurbaşkanlığı bünyesinde resmi kimliği olan "Doğru Mu" isimli bir platform test aşamasında olup yakın zamanda faaliyete geçmeyi beklemektedir. Bu platformlardan teyit.org ve dogrulukpayi.com, 2015 yılında ABD/Florida'da Poynter Medya Çalışmaları Enstitüsü bünyesinde kurulan ve dünyanın her ülkesinde faaliyet gösteren doğrulama platformlarını bir araya getirmeyi amaçlayan Uluslararası Doğrulama Ağı (IFCN) üyesidir (teyit.org, dogrulukpayi.com, 2021).

Teyidin teyidi olarak kabul edebileceğimiz IFCN'e üye olmak için platformların yerine getirmesi gereken şartlar bulunmaktadır. Bu şartlara göre platformların ekiple-ri, geçmiş doğrulama performansları, tecrübesi, yetkinliği, etki gücü ve en önemlisi de doğrulama pratiklerindeki yöntemin açıklanabilirliği gibi kriterler öne sürmüştür; finansal yapıları da denetlenebilir olan ve bu süreçten başarıyla geçen platformlar ise hem doğrulama konusundaki yetkinlikleri hem de bilgilerinin topluma açık kalması hususlarında kendilerini kanıtlamışlardır. Google ve Facebook gibi büyük platformlar, IFCN üyeleri ile iş birliği yaparak farklı ülkelerde, dillerde ve medya kültürlerinde doğrulama pratiğine katkıda bulunarak dezenformasyonla mücadele etmektedirler (<https://www.poynter.org>, 2021). Doğrulama platformlarından IFCN'e üye olan ve ülkemizde faaliyet gösteren "Doğruluk payı" siyasi haberlerin doğruluklarını teyit ederken; diğer bir üye "Teyit" platformu ise kendini belirli bir konuyla sınırlandırmamaktadır.

"Doğrulukpayı" platformu, ortaya atılan iddianın kontrolü için tarafsızlık ve hakaniyetli davranma, kaynakların, yöntemin, finansal ve organizasyonel yapının şeffaflığı ile analizlerin açık ve güvenilir düzeltilmesi ilkesine bağlılık şeklinde farklı kriterler belirlemiştir. Ayrıca ortaya atılan iddiaların kontrolü için doğrulanabilir/yanlışlanabilir bir nitelik oluşuna, görece tartışmalı ve önemli bir bilgiyi barındırmasına dikkat edildiği de ifade edilmiştir. Bununla birlikte iddiada dayanak olarak gösterilen nitel ve nicel verilerin kamuya açık kaynaklardaki veriler ile uyumu, bu verilerin doğrulandığı/yanlışlandığı kaynakların kalitesi ve iddianın söylenme amacı ile bağlamın uygunluğu şeklinde üç farklı kriterde değerlendirme yapıldığı dile getirilmiştir (dogrulukpayi.com, 2021).

Diğer bir platform olan "Teyit.org" birçok aşamadan oluşan üretim sürecini *tarama* ile başlatmaktadır. Bu aşamada takipçilerin internette karşılaştıkları bilginin doğruluğundan emin olmak için yaptığı şikayetlerden yola çıkılmakta ve akabinde *seçme* ve önceliklendirme aşamasına geçilmektedir. İddianın somut verilerle doğrulanabilirliğine yoğunlaşılan bu aşamada; doğruluğunun tespit edilmesi mümkün olmayan, geleceğe dair öngörüler ve varsayımlar içeren ve izi sürülemez kadar geçmiş bir dönemde yaşanan konu ve hadiseler inceleme dışında tutulur. Sözü edilen şikayetlerden belli miktarın üzerinde paylaşım alan (viralite), birey, toplum, sistem, halk gibi yüce değerlerin etkilenmesine sebep olan ve toplumda infiale yol açacak krizleri tetikleyen içerikler acil bir şekilde incelemeye alınmaktadır. Sonrasında *araştırma* ve *deliller* aşamasında açık veriler, resmi ve gayri resmi somut belge ve dokümanlar, taraf ve uzmanların görüşleri incelenerek analiz edilmektedir. *Yazım* sürecinde ise iddia ve iddianın doğruluğu ya da yanlışlığını açıkça ifade eden bir başlık altında iddianın geçmişi, arka planı, türü, gerekçesi, bulguları ve analizi yer almaktadır. Tüm bunların akabinde *yayın* safhasına geçilmekte ve yanlış bilgi yaydığı iddia edilen şahıs ya da kuruma *cevap hakkı* tanınmakta ve yanlış bilgiyi yayan kanallar *etki izleme* metoduyla düzenli olarak kontrol edilmektedir (teyit.org, 2021).

Doğrulama platformlarının kriterleri ve yaptıkları faaliyetlerin özgünlüğü veya bağımsız hareket etmeleri tartışılmaktadır. Söz konusu platformların ekonomik anlamda varlıklarını sürdürebilmek için fon toplama, reklam alma, ürün satışı veya farklı ülkelerin büyükelçilikleri tarafından finanse edilmeleri gibi kaynakları bulunmaktadır. Ekonomik anlamda destek olan kurum ve kuruluşların bu platformları yönlendirme olasılığı şüphe uyandırmaktadır. Bunun yanı sıra ülkemizde faaliyet gösteren platformların zihin dünyalarını şekillendiren inanç, ideoloji ve dünya görüşü de haberlerin değerlendirilmesinde veya seçilmesinde subjektif bir tavır sergilemelerine sebep olma ihtimali bulunmaktadır.

4. Sonuç

Klasik dönem haber teyit yöntemlerinde öncelikli olarak daha çok "kim dedi" sorusuna cevap aranırken modern teyit yöntemlerinde "ne dedi" sorusuna cevap aranmaktadır. Klasik teyit yönteminde "kim dedi" sorusu "ne dedi" sorusundan çok daha öncelikli iken; modern teyit yöntemleri tikel haberleri çürütmeyi esas gaye edinmektedir. Bu durum klasik yöntemin "ne dedi" sorusuna cevap vermediği anlamına gelmediği gibi, modern yöntemin de "kim dedi" sorusuna cevap vermediği anlamına

gelmemektedir. Nitekim hadislerdeki gizli kusurları ele alan “ilel” ile zahiren biriyle çelişen hadisleri inceleyen “ihtilâfû'l-hadîs” gibi pek çok literatür, klasik teyit yönteminin “ne dedi” sorusuna da cevap aradığını göstermektedir. Aynı şekilde modern teyit yöntemlerinde “kanıt toplama” ve “zincirdeki ilk halka” yönteminin geliştirilmesi “kim dedi” sorusuna bir cevap arandığının göstergesidir. Ancak her iki yöntemde de sürecin öznel olmasından dolayı değerlendirme kriterleri ve elde edilen bulguların doğruluğu ile kesinlik ifade edip etmedikleri tartışmaya açıktır.

Modern dönemde ortaya çıkan haber teyit yöntemlerinde haberin ilk kaynağı tespit edilse de yalan söylediği tespit edilen kişinin, daha sonraki haberlerinin kabul edilmemesi gibi bir yöntem takip edilmemektedir. Söz gelimi yalan haberin kaynağı olan bir sosyal medya hesabı yalancılıkla damgalanmamakta, bu haber kaynağının güvenilirmez olduğuna dair bir kesin kanaat oluşmamaktadır. Bu durum klasik haber teyit yöntemlerinin modern haber teyit yöntemlerinden ayrıldığı önemli hususlardandır. Zira klasik yöntem yalan haberin kaynağını tespit etmekle kalmamakta, yalan haberi ortaya çıkartan kimselerin daha sonraki haberlerine de itimat etmeyecek yalan haberin yeniden ortaya çıkmasının önüne geçmektedir. Başka bir deyişle klasik yöntem yalan haberi piyasaya süren kişiyi tespit etmekte, onun güvenilirliği üzerine değerlendirme yaparak teyit etmekte ve bu kişileri teşhir ederek uyguladığı müeyyide ile haber kültüründen soyutlamaktadır. Modern teyit yöntemlerinde ise daha çok tikel haberler üzerine yoğunlaşıldığı için yalan haber mekanizmasını harekete geçiren unsurlardan daha ziyade haberlerin bizatihi kendisiyle meşgul olunmaktadır. Dolayısıyla bu haliyle modern teyit yöntemlerinin eksik kaldığını söylemek haksızlık olmayacaktır. Aynı şekilde klasik teyit yöntemlerinde insan faktörünün kişilerin güvenilirliğini belirlemede birinci derecede etki sahibi olmasının da elimize ulaşan bilgilerin kesin olarak doğru kabul edilmesinin önünde engel teşkil ettiği düşünülmektedir.

Klasik ile modern haber teyit yöntemlerinin tespit ve teyit aşamalarında farklılıklar vardır. Özellikle siyasi yönelimlerin etkisiyle aktarılan haberlerde daha fazla dikkat çeken bu farklılık, modern haber teyit yöntemlerinin sorumluluğu alıcıya vermesinden kaynaklanmaktadır. Ancak klasik haber teyit yöntemlerinde sorumluluk rivayet ağındaki ilk vericiye aittir. Bu durum modern haber teyit çalışmalarını toplumu baştan aşağı değiştirmek ve toplumda doğru haber hassasiyetinin oluşmasını sağlamak gibi güç bir göreve sevk etmektedir. Fakat klasik dönem haber anlayışında haberi aktaran ilk kişi haberin teyit ve tespitinden sorumludur. Ayrıca klasik yöntemde haberi işiten kimselerin sorumluluğu da ortadan kalkmamakta ve onların da etkisiyle yekpare bir haber anlayışı ortaya çıkmaktadır.

Asıl itibarıyla modern teyit yöntemleri aynı haberin varyantlarını toplayarak sağlama yapmayı tavsiye etmektedir. Fakat haberin kendisinden güçlü deliller karşısındaki konumuna temas etmemiştir. Klasik yöntemde ise hadisin bütün senedlerinin/varyantlarının tespiti ile değerlendirme yapılmaktadır. Bu haliyle klasik haber teyit yöntemleri çok daha kuşatıcı görülmektedir.

Bununla birlikte klasik dönemin kişi odaklı haber teyidinin bir neticesi olarak eksik yönleri bulunmakla birlikte yalan haberlerin ve yalan habere konu olan kişilerin genel bir envanteri çıkarılmıştır. Teknolojinin veriye ulaşmada bu kadar ilerlemesine rağmen henüz yalan haberlerin kategorilere ayrıldığı bir data ağı kurulamamıştır. Aynı şekilde yalan haberle doğrudan ilişkisi olduğu tespit edilen kişi, platform veya hesaplara dair bir envanter de oluşturulmamıştır. Bu yönüyle klasik haber teyidinin başarılı olduğu ifade edilebilir.

Klasik dönemin belirleyici unsuru insanın bizatihi kendisidir. Bundan dolayı bir kişi veya haber hakkında farklı görüşler ortaya çıkabilmiştir. Sözgelimi haberi aktaran bir kimse mezhebî aidiyetinden dolayı karşıt görüşlü bir münekkidin tenkidine konu olurken kendi düşüncesinden bir münekkit tarafından övgü ile anılabilmektedir. Bunun neticesinde karşıt görüş sahibi tarafından haberi kabul edilmez-

ken söz konusu mezhebi savunan münekkit gibi düşünen kimselerce kabul edilmiştir. Modern dönemin belirleyici unsuru da aynı şekilde insan olmakla birlikte teknolojinin getirdiği pek çok imkân insanın hem düşünce dünyasını hem de eylemlerini etkilemeyi başarmıştır. Haberin üretiminden teyidine kadar iki yönlü bir teknolojik etkileşimin yaşandığı modern dönemde bilişim teknolojileri insanın önüne geçme noktasına gelmiştir. İşte tam bu noktada haberin teyidinde insan faktörünün etkisi azalmakta ve haberin üretiminde bot denilen sahte hesaplar ile cyborg denilen kısmen insan kısmen bilgisayar programları görev yapmaktadır. Bunun karşısında ise doğrulama platformlarının kullandıkları bazı algoritmalar ve bilgisayar programları ya da internet siteleri bulunmaktadır. Nihai anlamda klasik dönemde haberi getiren kimsenin adil, güvenilir ve ne getirdiğini bilen biri olması tespit edilirken modern dönemde öncelikle haberi getirenin sahte mi yoksa gerçek bir insan mı, gerçek bir insan ise cyborg teknolojisini kullanarak mı haberi paylaştığı sorusuna cevap aranarak işe başlanmaktadır. Haberin teyidi bu anlamda çok daha güç hal almaktadır.

Sonuç itibarıyla haber getiren kim olursa olsun doğru bilgiye ulaşmanın yolu güven ilkesine dayanmaktadır. İnsanoğlu varlığını devam ettirdikçe güven duymaya olan ihtiyaç her zaman artarak devam edecektir. Bu çalışmada elde edilen veriler etrafında modern dönemde kullanılmaya başlayan yapay zekâ teknolojisinin klasik haber doğrulama yöntemlerine entegre edilmesi gerektiği kanaati oluşmuştur. Söz konusu entegrasyon anakronist bir bakış açısından ziyade ilgili zaman dilimiyle senkronize olarak kurgulanmalı ve klasik haber doğrulama yöntemlerinde insan faktörünü minimize etmenin yolları aranmalıdır. Aynı şekilde çoğunlukla haberin içeriği ile ilgilenen modern doğrulama yöntemleri de klasik haber teyidinde kullanılan birtakım ilkelerden faydalanarak yalan haber ve yalan haber üretenleri esas alan müstakil çalışmalar yaparak ortaya bir envanter çıkartılmalıdır. Ayrıca klasik dönem müeyyidelerinin de bir benzerinin modern dönemde uygulanması, haber uyduranların ifşa edilmesi, doğrulama platformlarının denetimlerinin yapılması haberin teyidi açısından belirleyici olacaktır. Elde edilen verilerin paylaşımı ile bir nebze de olsa yalan haber üretenlerin toplum nezdindeki konumları yeniden belirlenecek ve algı çalışmaları yapanların deşifre edilmesi de sağlanacaktır.

Kaynakça

- Açıkgenç, A. (2019). *Bilgi felsefesi: İslâm bağlamında bilgidен, bilimden sistem felsefesine*. 7. bs. İstanbul: İnsan.
- Akyol, O. (t.y.). *Afetlerde medya iletişimi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Acil Yardım ve Afet Yönetim Programı.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. (1971). *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbârü'l-mevdû'a*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Arslan, A. (2019). *Felsefeye giriş*. 27. bs. Ankara: Serbest Akademi.
- Aşıkcutlu, E. (1993). Cerh ve tadil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 7, 394-401.
- Azamî, M. M. (1993). *İlk devir hadis edebiyatı*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. (1419). *el-Camiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Rasulillahi ve sünenihi ve eyyâmihî*. Riyad: Dârü's-Selâm.
- Craig, S. (2020). *Dezenformasyon ve medya manipülasyonu üzerine doğrulama üzerine doğrulama el kitabı*. M. C. Yılmaz vd. (Çev. Ed.). (European Journalism Centre) Teyit.org.
- Chu, Z., Gianvecchio, S. et all. (2012). Detecting automation of Twitter accounts: Are you a human, bot, or cyborg? *IEEE Transactions on Dependable and Secure Computing*, 9(6), 811-824. DOI: 10.1109/TDSC.2012.75.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. (1419). *es-Sünen*. Riyad: Dârü's-Selâm.

- Ebû Ğudde, A. (2020). *Mevzû hadisler*. Ankara: Takdim.
- Elmalılı, H. Y. (t.y.). *Kur'an-ı Kerîm ve yüce meâlî*. İstanbul: Merve.
- Erkaya, M. (2019). Mevzûât kitaplarında yer alan şehirlerin faziletleriyle ilgili uydurma hadisler -Kazvîn Örneği-I. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (74), 335-372.
- Erul, B. (2016). *Hadis tetkikleri: Eleştirel bir yaklaşım*. Ankara: Otto.
- Gül, R. E. (2016). Sosyal medyada hadis kullanımı -Facebook ve Twitter özelinde-. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (30), 163-182.
- Günçe, Ş. (2019). Emeviler dönemindeki mevali politikasının rivayetlere etkisi. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (5), 15-30.
- Hatipoğlu, İ. (2008). Ricâlü'l-Hadis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 35, 83-86.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Nûruddîn (Sa'düddîn) Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî ed-Dimaşkî. (1399). *Tenzîhü's-şerîati'l-merfû'a 'ani'l-ahbârî's-şenî'ati'l-mevdû'a*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed. (1953). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarabad.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (2011). *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuĥbetü'l-fiker*. Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ.
- İbn Hacer Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. (t.y.) *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuĥbetü'l-fiker*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. (t.y.). *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Beyrut: Dârü'l-Âfâk.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Baĥdâdî. (1997). *Kitâbü'l-mevdû'ât mine'l-ehâdîsi'l-merfûât*. Riyad: Advâü's-Selef.
- Kandemir, M. Y. (2004). Mevzu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, 493-496.
- Kandemir, M. Y. (2011). *Mevzû hadisler menşe'i tanıma yolları tenkidi*. 6. bs. İstanbul: İFAV.
- Karacabey, S. (2016). *Hadis tenkidi hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini belirleme yolları*. 4. bs. Bursa: Emin.
- Koçyiğit, T. (1980). *Hadis ıstılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Kuzudişli, B. (2007). Men kezebe aleyye.. hadisi ve lâfzen mütevâtir meselesi. *Marife*, (7/1), 137-166.
- Murthy, D., Powell, A. B. et all. (2016). Automation, algorithms, and politics| bots and political influence: A sociotechnical investigation of social network capital. *International Journal of Communication*, 10, 4952-4971.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. (1419). *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru mine's-süneni bi-nakli'l-adli ani'l-adli an Rasûlillah*. Riyad: Dârü's-Selâm.
- Polat, S. (2015). *Metin tenkidi*. 2. bs. İstanbul: İFAV.
- Sadık, C. (1997). *Uydurma hadislerin doğuşu ve sosyo-politik olaylarla ilişkisi*. 2. bs., Samsun: Etüt.

- Subhi, S. (2002). *Ulûmu'l-hadîs ve mustalâhuhû*. Beyrut.
- Taş, O. ve Taş, T. (2018). Post-hakikat çağında sosyal medyada yalan haber ve Suriyeli mülteciler sorunu. *İleti-ş-im*, (29), 183-207.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. (1419). *el-Câmû'l-muhtasarı mine's-süneni an Rasûlillah*,. Riyad: Dârü's-Selâm.
- Tosun, Ç. (2020). Irkçılık ve nefret söylemi bağlamında george floyd'un ölümü haberlerinin analizi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(32), 5111-5152. DOI: 10.26466/opus.774524.
- Yetkin, B. (2020). Siyasal iletişimde bilişimsel propaganda: Türkiye'de 23 Haziran 2019 İstanbul yerel seçimleri ve botlar, cyborglar, troller. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* (52), 24-45. DOI: 10.47998/ikad.785151.
- Yıldırım, E. (2015). *Hadis problemleri*. Ankara: Otto.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf. (2018). *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercümesi ve şerhi*. 13. bs. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı.

MEDIAD

Medya ve Din Araştırmaları Dergisi | Journal of Media and Religion Studies

Detection of Fake News in the Classical and Modern Era: A Comparative Approach Specific to Hadith Methodology and Fact-Checking Platforms

Mustafa YÜCEER
Furkan ÇAKIR

Extended Abstract

The need for confirmation of news information is as old as human history. Throughout the history of mankind, the questions “who said” and “what did he say” have been directed to both divine and human news, and this has always been the subject of research. Based on the acceptance that the Prophet’s words, deeds and decrees have a divine aspect, news about him has also been studied until today. Accordingly, after the death of the Prophet, attempts were made to fabricate fake news in his name. Scholars dealing with the science of hadith developed practices such as *isnad*, *ilm al-rijal* and *jarh-ta’dil* in order to prevent these fabricated activities and uncovered those who invent false news and gathered the reports they invented.

In the modern period, thanks to the technological developments, the production of fake news has gained speed with the circulation of many new information. Unlike the classical period, fake news producers who took advantage of computer-aided applications such as bots and cyborgs that disable the human factor have emerged, and disinformation has emerged in economic, social and psychological terms, especially in politics. Although there has been such an increase in the production of fake news, the thought of taking a series of preventive measures from global to local scale has led to the establishment of verification/ confirmation platforms by civil initiatives.

In this article, a relationship has been established between the methods used by the hadith methodology in the classical period for news confirmation and the principles of contemporary verification platforms, and the common points, differences and working principles of both methods are examined. Based on the methodology of classical news confirmation that is shaped around the question “who said and of contemporary news confirmation that is shaped around the question “what did he say”, the proposal of a new method in the news confirmation has been opened for discussion.

In fact, most of the early authors used the words *khobar*, *hadith* and *athar* in similar meanings. According to some, there is a *oumoûm-khousoûs* relationship between *hadith* and *khobar*, while every *hadith* is *khobar*; not every *khobar* is *hadith*. In this study, the first of the concept relations mentioned was chosen and the terms *khobar* and *hadith* are used synonymously.

Throughout history, attempts to put forward fake news for various purposes or to attribute something he did not tell to someone else have been ongoing. The existence of the human factor in the transmission of news made it differ-

ent from sources of information such as sense, reason and intuition. In this regard, while independent studies have been carried out on individuals or institutions that convey the news throughout history, nowadays with the support of modern technology, researches about the person or institutions that transmit the news are increasing day by day similarly. For this reason, the news confirmation method of the classical hadith methodology was compared with the news confirmation methods of the modern period and the deficiencies of both methods were pointed out.

The first event of the classical period was the use of a word that the Prophet did not say and of an action that he did not do by referring to him while he was still alive and people wanted to take advantage of the authority of the Prophet by deceiving for his own interests. Factors such as the expansion of the borders of the state, especially the civil wars, increased the spread of fake news. In the following periods, practices such as *isnad*, *jarh-ta'dil* and *ilal al-hadith* were developed as a preventive measure to prevent news fabrication.

Especially with the development of the communication age and the increase of technological possibilities, fake news production has also accelerated. Apart from fake accounts, professional media organizations and mass organizations; the news sharing initiated by pure-minded or evil-minded person in any platform can reach the point that affect millions of people by crossing borders. As a result, information disorder in modern times is examined under three sub-headings: *Mis-information*/the idea of producing unfounded information and causing harm, *dis-information* and *mal-information*.

Factors such as politics, bias, racism and belief, which are considered within the reasons for news fabrication, constitute the reasons for producing fake news about a certain thought, idea and ideology. Different from this idea, there are also individual news fabrication activities. Although it is open to mass interaction, the thought of doing good to people, worldly concerns and personal interests are among the individual news fabrication activities.

The increase in hadith fabrications led to the idea of external intervention. Methods such as “*isnad system*” as a formula for attributing the word to its real owner, “*jarh-ta'dil*” for the confirmation of the transmission of sayings, “*forged hadith literature*” that brings together problematic texts and “*content criticism*” for the correctness of sayings have been developed.

As for the modern period, there are methods such as collecting evidence, detecting the first link in the chain, revealing the situation of being a bot, cyborg, artificial mobility and measuring mass mobility of proxies / actors through closed group or messaging applications, especially through social media. As a result of the obligations brought by the postmodern era, online verification platforms work on news confirmation using these methods.

The ultimate goal of these studies, both in classical and modern periods, is to ensure that the news is conveyed correctly. Combining the experience of the classical period with the possibilities of the modern period, using technologies such as artificial intelligence in hadith methodology will be able to complete the shortcomings of the classical information. Likewise, the inventory of fake news and the detection of a literature on fake informants in modern confirmation methods will facilitate contemporary verification activities.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı / Contribution of Authors

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

The authors' contribution rates in the study are equal.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiđi Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiđi Yönergesi" kapsamındaki kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the "Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive" were followed.